UOT- 001.338

Nazənin Gəray qızı ABUZƏRLİ
Magistratura MBA, Biznesin idarə edilməsi, 908 BMV.
E-poçt : nazeninabuzerli@gmail.com

Elmi Rəhbər: Əfqan Əbülfəz oğlu MUSAYEV,
i.f.d., OYU İqtisadiyyat və iqtisadi münasibətlər
kafedrasının baş müəllimi
E-poçt: afqan.hunna@gmail.com
ORCİD- 0009-0001-5780-6182.
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.004.396

MÜƏSSİSƏDAXİLİ YADLAŞMA SAHƏSİNDƏ NƏZƏRİ BAXIŞLARIN TƏHLİLİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi. Müəssisədaxili yadlaşma sahəsində nəzəri baxışları təhlil edərkən əsas məqsədimiz Azərbaycanda sahibkarlıqdaxili yadlaşmanın mövcud vəziyyətini fəlsəfi baxışlar prizmasından təhlil etməkdən ibarətdir.

Tədqiqat metodologiyası əsasən elmi abstraksiya, təhlil, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi üsullarla formalaşır. Bu məqsədə çatmaq üçün metodologiya fəlsəfi təhlili, iqtisadi məlumatları və nümunələri birləşdirir. Fəlsəfi təhlil empirik nəticələrin şərhi üçün konseptual əsas yaradan müəssisədaxili yadlaşma klassik nəzəriyyələrinin öyrənilməsinə əsas verəcəkdir.

Tədqiqat praktiki əhəmiyyəti baxımından Karl Marks, Jan-Jak Russo, Con Lokk, Tomas Hobbs, Georq Vilhelm Fridrix Hegel və İmmanuel Kant kimi nəzəri mütəfəkkirlərin əsərlərinə əsaslanaraq, daxili təşkilatdaxili biznes mühitinin nəzəri əsaslarını açmağa və onların müasir biznes mühitinə tətbiqinə cəhd edir. Bu filosoflar əməyin istismarı haqqında öz mülahizələrini təqdim edirlər - Marks əməyin istismarı haqqında, Russo təbii azadlığın itirilməsi haqqında, Lokk mülkiyyət hüququ haqqında, Hobbs müqavilə öhdəlikləri haqqında, Hegel dialektik yadlaşma və mənəvi muxtariyyət - bunlar birlikdə özgəninkiləşdirmənin çoxşaxəli mahiyyətini dərk etmək üçün möhkəm zəmin yaradır.

Tədqiqatın nəticələri baxımından, yadlaşma başqası tərəfindən rədd edilməsidir. Özgəninkiləşdirmə əmək məhsuluna, prosesin idarə edilməsinə, əmlaka, dövlət və ictimai idarəçiliyə mülkiyyət hüququndan əlçəkmə deməkdir. Müəssisədaxili yadlaşmanın özü insanlar və onların işi, icmaları və ya daxili məqsəd hissi arasında əlaqənin kəsilməsi, məsafə və ya itkisi vəziyyətinə aiddir. Latınca alienatio ("başqasına köçürmə") sözündən yaranan bu termin tarixən üzvi birliyi pozan köçürmə və ya yadlaşmaya aiddir.

Açar sözlər; təbii azadlığın itirilməsi, üçbucaqlı yanaşma, yadlaşma, ölü bir varidat, uğursuzluq.

Giriş

Müəssisədaxili yadlaşma anlayışı biznes strukturları daxilində fərdlərin və ya qrupların işindən, əmlakından və ya sahibkarlıq məqsədindən uzaqlaşdırılmasına aiddir. Bu fenomen işçilər, təsisçilər və ya maraqlı tərəflər öz əməyinin bəhrələrindən, qərar qəbuletmə proseslərindən və ya sahibkarlığın ideal şəkildə gətirdiyi yaradıcı müstəqillikdən qopmuş hiss etdikdə baş verir. Tez-tez sənaye şəraitində işçinin istehsaldan ayrılmasına diqqət yetirən ənənəvi yadlaşmadan fərqli olaraq, müəssisədaxili yadlaşma yenilik və mülkiyyət vədlərinin struktur, iqtisadi və ya sosial maneələrlə sarsıldığı sahibkarlıq ekosistemi üçün xarakterikdir. Biznes strukturları kontekstində bu, işçilərin şirkətin missiyasından qopduğunu hiss etməsi, təsisçilərin kənar investorlara nəzarəti itirməsi və ya mənfəətin bölüşdürülməsində marjinallaşdırılan maraqlı tərəfləri əhatə edə bilər. Bu termin klassik özgəninkiləşdirmə anlayışlarına əsaslanır, lakin onları firmalardakı daxili münasibətlərin

xarici bazar qüvvələri qədər vacib olduğu müasir sahibkarlıq dinamikasına uyğunlaşdırır.

İş həyatında və gündəlik fəaliyyətlərimizdə tez-tez fərziyyələr irəli sürürük və bu fərziyyələrin başqalarında şübhə və ya neqativ mühakimə doğura biləcəyi fikri, adətən, ağlımıza belə gəlmir.

Ünsiyyət prosesinin özü fərziyyələrlə zəngindir. Bu fərziyyələrdən bəziləri cüzi xarakter daşısa da, digərləri həm şəxsi fəaliyyətimizə, həm də kollektiv əmək münasibətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Əslində, iş mühitindəki münasibətlərin əksəriyyəti məhz qarşılıqlı ünsiyyət zamanı meydana gələn fərziyyələrin təsiri ilə formalaşır.

Bəzi fərziyyələr zərərsiz görünə bilər, lakin nəticədə narazılıq və ya qəzəbə səbəb ola bilər. Digərləri isə cəsarətli olsa da, emosional inciklik yarada bilər. Belə fərziyyələr əmək münasibətlərinə birbaşa təsir göstərərək əməkdaşlar arasında əlaqələrin formalaşmasına və ya pozulmasına gətirib çıxara bilər. Bununla yanaşı, bəzi fərziyyələrin iş mühiti ilə zəif və ya heç bir əlaqəsi olmur, lakin onların mövcudluğu belə münasibətlərə dolayı təsir göstərə bilər.

Müəssisədaxili yadlaşmanın mahiyyəti və konseptual əsasları. 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra dərin iqtisadi transformasiyaya məruz qalmış Azərbaycanda müəssisədaxili yadlaşma anlayışı biznes strukturları daxilində fərdlərin və ya qrupların işindən, əmlakından və ya sahibkarlıq məqsədindən uzaqlaşdırılmasına aiddir. Bu, fenomen işçilər, təsisçilər və ya maraqlı tərəflər öz əməyinin bəhrələrindən, qərar qəbuletmə proseslərindən və ya sahibkarlığın ideal şəkildə gətirdiyi yaradıcı müstəqillikdən qopmuş hiss etdikdə baş verir. Tez-tez sənaye şəraitində işçinin istehsaldan ayrılmasına diqqət yetirən ənənəvi yadlaşmadan fərqli olaraq, müəssisədaxili yadlaşma yenilik və mülkiyyət vədlərinin struktur, iqtisadi və ya sosial maneələrlə sarsıldığı sahibkarlıq ekosistemi üçün xarakterikdir. Biznes strukturları kontekstində bu, işçilərin şirkətin missiyasından qopduğunu hiss etməsi, təsisçilərin kənar investorlara nəzarəti itirməsi və ya mənfəətin bölüşdürülməsində marjinallaşdırılan maraqlı tərəfləri əhatə edə bilər. Bu termin klassik özgəninkiləşdirmə anlayışlarına əsaslanır, lakin onları firmalardakı daxili münasibətlərin xarici bazar qüvvələri qədər vacib olduğu müasir sahibkarlıq dinamikasına uyğunlaşdırır. Sovet dövründə Azərbaycanın iqtisadiyyatı mərkəzləşdirilmiş şəkildə planlaşdırılmış, əməyə və istehsala dövlət tərəfindən ciddi nəzarət edilmişdir ki, bu da insanların öz işlərindən geniş şəkildə uzaqlaşmasına səbəb olmuşdur.

Müəssisədaxili yadlaşma sahəsində nəzəri baxışların təhlili zamanı əsas məqsədimiz Azərbaycanda daxili sahibkarlıq yadlaşmasının mövcud vəziyyətini fəlsəfi çərçivə prizmasından təhlil etməkdir. Karl Marks, Jan-Jak Russo, Con Lokk, Tomas Hobbs, Georg Vilhelm Fridrix Hegel və İmmanuel Kant kimi nəzəriyyəçi mütəfəkkirlərin əsərlərindən istifadə edərək, bu tədqiqat müəssisədaxili yadlaşmanın nəzəri əsaslarını üzə çıxarmağa və onları Azərbaycanın müasir biznes mənzərəsinə tətbiq etməyə çalışır. Bu filosoflar əməyin istismarı haqqında Marks, təbii azadlığın itirilməsi haqqında Russo, mülkiyyət hüquqları haqqında Lokk, müqavilə öhdəlikləri haqqında Hobbs, dialektik yadlaşma haqqında Hegel və mənəvi muxtariyyət haqqında müxtəlif perspektivlər təklif edirlər ki, bunlar birlikdə yadlaşdırılmanın çoxşaxəli mahiyyətini anlamaq üçün möhkəm əsas yaradır. Məqsəd təkcə sahibkarlıqdaxili, müəssisədaxili yadlaşmanın miqyasının diaqnostikası deyil, həm də onun Azərbaycanın iqtisadi inkişafı və sahibkarlıq potensialı üçün nəticələrini öyrənməkdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün metodologiya fəlsəfi təhlili, iqtisadi məlumatları və nümunələri birləşdirir. Fəlsəfi təhlil tədqiqatı klassik müəssisədaxili yadlaşma nəzəriyyələrində əsaslandıracaq, empirik nəticələri şərh etmək üçün konseptual çərçivə təmin edəcəkdir. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsindən kiçik və orta sahibkarlığın məhsuldarlığı, gəlirlərin bölüşdürülməsi və iş şəraiti ilə bağlı statistik məlumatlar kimi iqtisadi məlumatlar tədqiqatda ölkənin mövcud reallıqlarına əsaslanacaq. [3] Neft və qaz, kənd təsərrüfatı və ya texnoloji startap kimi sektorlardan nümunələr yadlaşmanın konkret biznes strukturlarında necə özünü göstərdiyini göstərəcək. Bu üçbucaqlı yanaşma mücərrəd nəzəriyyəni konkret sübutlarla birləşdirərək sahibkarlıq özgəninkiləşdirməsinin hərtərəfli araşdırılmasını təmin edir.

Yadlaşma - başqası tərəfindən inkar edilmədir. Yadlaşdırılma - Əmək məhsuluna sahiblikdən, prosesə rəhbərlikdən, mülkiyyətdən, dövlətdən, dövlət idarəçiliyindən uzaqlaşdırılmanı nəzərdə tutur.

Özündə yadlaşma insanlar və onların işi, icmaları və ya daxili məqsəd hissi arasında ayrılıq, uzaqlaşma və ya əlaqənin itirilməsi vəziyyətinə aiddir. Latın alienatio (“başqasına köçürmə”) sözündən qaynaqlanan bu termin tarixən üzvi birliyi pozan köçürmə və ya özgəninkiləşdirməni nəzərdə tutur. Filosoflar bu konsepsiya ilə uzun müddət mübarizə apararaq, onu sosial, iqtisadi və ekzistensial qüvvələr tərəfindən formalaşan fundamental insan təcrübəsi kimi müəyyən edirlər. Bu araşdırmanın kontekstində özgəninkiləşdirmə sadəcə psixoloji vəziyyət deyil, biznes strukturları daxilində fərdlərin və ya qrupların sahibkarlıq cəhdlərini formalaşdıran proseslərdən və nəticələrdən uzaqlaşma yollarını əks etdirən struktur hadisədir.

Yadlaşdırılma emosional və ya intellektual geri çəkilməni nəzərdə tutur, kommersiyalaşma isə başqaları arasında Karl Marksın işlətdiyi termindir - insan əməyinin və ya yaradıcılığının sadəcə bazar obyektlərinə endirilməsini nəzərdə tutur. Depersonalizasiya (De+persona+lizasiya), bu arada, şəxsiyyətsiz sistemlərdə fərdi şəxsiyyətin aşınmasını, bürokratik və ya mənfəət yönümlü təşkilatların tez-tez tənqidini əhatə edir.[2]. Bu terminlər birlikdə yadlaşdırılmanın -özgəninkiləşdirmənin əhatə dairəsini genişləndirir, sahibkarlıq çərçivəsində onun təzahürlərini ətraflı araşdırmağa imkan verir.

Biznes kontekstində yadlaşma işçilərin, sahibkarların və ya maraqlı tərəflərin əməyindən, mənfəətindən və ya yaradıcı nəzarətindən uzaqlaşması kimi özünü göstərir. İşçilər üçün bu, onların işi mənası və ya təsiri olmayan təkrarlanan bir işə çevrildikdə baş verə bilər. Marksın muzdlu əməyin məhsuldan və istehsal prosesindən ayrılma mənbəyi kimi tənqidini təkrarlayır. (İqtisadi və Fəlsəfə Əlyazmaları 1844) [1].

Karl Marksın əsərlərində kök salan yadlaşma anlayışı uzun müddət fərdlər və onların işləri arasındakı münasibətləri təhlil etmək üçün tənqidi obyektiv olmuşdur. Müasir biznes kontekstində yadlaşma sahibkarlarla onların müəssisələri arasında əlaqənin kəsilməsi kimi özünü göstərir və motivasiyanın, innovasiyanın və ümumi məhsuldarlığın azalmasına gətirib çıxarır. Sürətli iqtisadi transformasiyaya məruz qalan Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin özgəninkiləşdirilməsi problemi xüsusilə aktualdır.

Karl Marksın 1844-cü il İqtisadi və Fəlsəfi Əlyazmalarında ifadə olunan yadlaşma anlayışı nəzəriyyəsi kapitalist sistemində işçilərin öz əməyindən, əməyinin məhsullarından və özlərindən necə uzaqlaşdıqlarını təsvir edir. Marks yadlaşmanın dörd ölçüsünü müəyyən etdi [1].

- Əmək məhsulundan uzaqlaşma: Sahibkarlar, xüsusən də böyük və ya bürokratik təşkilatlarda öz işlərinin nəticələrindən qopmuş hiss edə bilərlər.
- Əmək prosesindən uzaqlaşma: İş proseslərinə nəzarətin olmaması gücsüzlük hissinə səbəb ola bilər.
- Özündən uzaqlaşma (növ-varlıq): Sahibkarlar mənfəət güdərkən şəxsi dəyərlərini və məqsədlərini unuda bilərlər.
- Başqalarından uzaqlaşma (sosial yadlaşma): Rəqabət və fərdiyyətçilik əməkdaşlığı və icmanı poza bilər. Bu ölçülər müasir biznes mühitləri, o cümlədən Azərbaycanın sahibkarlıq ekosistemi üçün yüksək dərəcədə tətbiq olunur.

Yadlaşma anlayışı Karl Marksın nəzəri irsində, xüsusilə onun intellektual inkişafının erkən mərhələlərində mühüm konseptual əhəmiyyətə malik olmuşdur. Marksın ilkin dövr əsərlərində – xüsusilə 1844-cü il əlyazmaları və “Alman ideologiyası” kimi mətnlərdə – bu anlayış geniş şəkildə işlənmişdir. Bu mənbələrdə yadlaşmanın iki əsas forması müəyyən edilir.

Birinci forma insanın təbiətdən ayrılaraq mədəni və ictimai mühitdə özünə “ikinci təbiət” yaratması ilə bağlıdır. Bu proses daha çox insan inkişafının labüd mərhələsi kimi, pozitiv xarakterli bir yadlaşma kimi qiymətləndirilir və müəyyən tarixi kontekstdə keçici hesab olunur [1].

İkinci forma isə kapitalist iqtisadi münasibətlərinin yaratdığı sistematik yadlaşmadır. Bu halda fərd öz təbii mahiyyətindən uzaqlaşır, nəticədə isə öz fəaliyyətinə, münasibətlərinə, ətraf mühitə və bütövlükdə həyata yadlaşmış olur. Bu, insanın kapitalist bazarının və onun mexanizmlərinin

tərkib hissəsinə çevrilməsi ilə müşayiət olunur.

Aydındır ki, Marksın yadlaşma konsepsiyası onun insan təbiəti barədə təsəvvürləri ilə sıx bağlıdır. Hərçənd ki, onun sonrakı əsərlərində, xüsusilə “Kapital”da bu anlayış birbaşa işlədilməmişdir, lakin konseptual səviyyədə bu anlayışın perspektivi qorunub saxlanılmışdır. Əmtəə fetişizmi fenomeni bir növ insanın təbii mahiyyətinə yadlaşmasının maddi-sosial əsaslarını izah etmək üçün istifadə olunur [2].

Marksın ilkin yazılarında “Entfremdung” (yadlaşma) anlayışı ənənəvi olaraq qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin ayrılması və ya harmonik nizamın pozulması kimi başa düşülür. Bu kontekstdə yadlaşma, insanın öz mahiyyətindən uzaqlaşmasını əks etdirir [2].

Müəssisədaxili yadlaşma ilə bağlı nəzəri yanaşmaları təhlil edən alimlər arasında Jozef Şumpeterin xüsusi rolu vardır. XX əsrin aparıcı iqtisadçılarından biri olan Şumpeterin iqtisadi proseslərə baxışı həm Adam Smitin, həm də Karl Marksın yanaşmaları ilə müqayisə edilə biləcək qədər kompleksli və çoxşaxəlidir. O, iqtisadi artımın konjunktura dalğaları, iqtisadi sistemlərin transformasiyası və iqtisadi təlimlərin tarixi kontekstində təhlilini aparmışdır [5].

Şumpeter iqtisadi həyatın struktur bütövlüyünü və qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə alaraq, iqtisadi dinamika və tsikl nəzəriyyəsini formalaşdırmış, bu çərçivədə sahibkarlıq funksiyasına mərkəzi yer ayırmışdır. 1912-ci ildə nəşr etdirdiyi “İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi” əsərində o, Marksın tənqid etdiyi passiv kapitalist obrazının əvəzinə yenilikçi, təşəbbüskar və texnoloji tərəqqiyə açıq sahibkar modelini irəli sürmüşdür. Bu tip sahibkarın fəaliyyəti kapitalın effektiv istifadəsinə, texnoloji yeniliklərin tətbiqinə və ümumi mənfəətin artırılmasına yönəlmişdir [5].

Şumpeterin fikrincə, iqtisadi artım sahibkarların istehsal faktorlarını yeni kombinasiyalarla tətbiq etməsi nəticəsində baş verir. O, bu dəyişiklikləri təkcə artım deyil, həm də struktur transformasiyası kimi qiymətləndirir və burada innovasiyaların aparıcı rolunu vurğulayır. Şumpeter eyni zamanda texnoloji yeniliklər və institusional dəyişikliklərin yaratdığı rəqabət mühiti əsasında iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi olan rəqabət nəzəriyyəsini formalaşdırmışdır. O, iqtisadi artımın tsiklik xarakterini qanunauyğun proses kimi qiymətləndirmiş və kredit mexanizminin bu tsikllərin idarə olunmasında mühüm rol oynadığını qeyd etmişdir. Kredit, iqtisadi dövriyyəyə əlavə resurs və texnoloji innovasiyaların daxil edilməsinə imkan yaradır. Nəticə etibarilə, Şumpeter belə qənaətə gəlmişdir ki, kapitalist sahibkarlıq sistemi zamanla dövlət tərəfindən tənzimlənən iqtisadi modelə transformasiya olunur [5].

1843–1845-ci illər arasında Marks Adam Smit, David Rikardo, Ceyms Mill kimi klassik iqtisadçıların və Sen-Simon, Şarl Furye kimi Fransa utopik sosialistlərinin əsərləri üzərində geniş tədqiqat aparmışdır. O, yadlaşmanı kapitalist iqtisadi münasibətlərinin sistematik nəticəsi kimi qiymətləndirmişdir. Marks bu konsepsiyanı, əsasən, Lüdviq Feyerbaxın “Xristianlığın mahiyyəti” (1841) əsərində ifadə olunan “Tanrı insan təbiətinin yad formasıdır” tezisi kontekstində təhlil etmişdir [2].

Max Stirner isə “Eqo və Özü” (1844) əsərində insanlığın fərd üçün yad bir ideal forması olduğunu irəli sürərək yadlaşma anlayışını fərqli istiqamətdə inkişaf etdirmişdir. Lakin Marks 1845-ci ildə yazdığı “Alman ideologiyası” əsərində Stirnerin yanaşmasını sərt şəkildə tənqid etmişdir [2].

Müasir dövrdə çoxmədəniyyətli və çoxdilli mühitlərdə fəaliyyət göstərən fərdlər gündəlik ünsiyyətdə bir sıra problemlərlə qarşılaşırlar. Bu səbəbdən elmi və praktik tədqiqatlarda aydın, yığcam və məqsədyönlü ünsiyyətə nail olunması əsas məqsədlərdən biri kimi müəyyən edilir. Bu bacarıqların əldə olunması, ictimai-sosial münasibətlərin daha effektiv qurulmasına xidmət edir.

Yadlaşdırılma prosesi isə daha çox fərdin istehsal fəaliyyətindən, əmək məhsuluna sahiblikdən, qərarvermə və idarəetmə proseslərindən, mülkiyyətdən və dövlət institutlarından kənarlaşdırılması ilə xarakterizə olunur.

Müəssisədaxili yadlaşmaya müxtəlif yanaşmalar və təsnifatı. 1776-cı il iqtisadi düşüncə tarixində mühüm hadisə kimi yadda qalır. İqtisadi liberalizmin banisi hesab olunan Adam Smitin “Millətlərin sərvəti” əsəri həmin ilin mart ayında Londonda çap edilmişdir. Bu əsər vasitəsilə Smit dünya şöhrəti qazanmış və iqtisad elminin əsas fiqurlarından biri kimi tanınmışdır. Kitabda sosial,

iqtisadi və siyasi problemlərə dair A.Smitin apardığı təhlillər geniş oxucu auditoriyasının marağını cəlb etmiş və nəticədə əsər 1778-ci ildə yenidən nəşr olunmuşdur [6]. ABŞ-da müstəqillik müharibəsinin başa çatması və Avropada kapitalist münasibətlərinin inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması bu nəşrə marağı artırmışdır. Dövlət xərcləri mövzusunda Smitin apardığı təhlillər hələ də liberal iqtisadi düşüncənin vacib nailiyyəti kimi qiymətləndirilir. Kitabın birinci fəslində dövlət məsrəfləri, üçüncü fəslində isə dövlət borcları müzakirə olunur. A.Smit xüsusilə beşinci fəsildə konkret iqtisadi məsələlərə dair dərin təhlillər aparır [6]. Onun vergilər mövzusundakı mülahizələri də diqqətəlayiqdir; Smit vergi prinsiplərini bərabərlik, aydınlıq, ödəmə rahatlığı və iqtisadi əsaslı vergi yığımı kimi dörd əsas prinsiplə əsaslandırır.

Smit sərvət anlayışına sadə, primitiv yanaşmadan uzaq durmuş, sərvəti "ölü bir varidat" kimi qəbul etməyərək insanın iqtisadi və mənəvi maraqları, həyat tərzi və davranışlarını da tədqiq etmişdir. İqtisadiyyat tarixində bu dərəcədə geniş oxunan başqa bir əsər yoxdur. Ən tanınmış iqtisadçılar belə A.Smitin kitabını liberalizmin əsas mənbəyi kimi qiymətləndirmişlər.

Adam Smit iqtisadi sistemini "Xalqlar sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat" əsərində formalaşdırmış və bu əsər iqtisadi nəzəriyyə (siyasi iqtisad) elminin inkişafında önəmli yer tutmuşdur. Onun elmi irsi həm iqtisadiyyatın, həm də mədəniyyətin inkişafına hələ də təsir göstərməkdə və aktual olaraq qalmaqdadır [7]. Nəşrindən artıq iki əsr keçməsinə baxmayaraq, A.Smitin iqtisadi ideyaları bir çox ölkələrdə, o cümlədən müstəqillik əldə etmiş və bazar iqtisadiyyatına keçid edən Azərbaycanda da tətbiq olunur.

Hegel dialektik nəzəriyyəni irəli sürərək metafizik fəlsəfəyə qarşı çıxmışdır. Marks isə Hegelçi və Feyerbaxçı dialektik materializmə əsaslanan sosializm anlayışını təkrar nəzərdən keçirmiş və Avropadakı liberal və digər sosialist fikirləri tənqid etmişdir. Marks və Engels Lüdviq Feyerbaxın ideyalarından güclü təsirlənsələr də, nəticədə Feyerbaxın materializminə qarşı çıxmışlar.

İrlandiyalı tədqiqatçı Şon Mistleyin fikirləri də diqqətəlayiqdir. O, yadlaşma ilə ünsiyyət arasında sıx əlaqənin mövcudluğunu vurğulayır və mövzunu üç aspektdə təhlil edir: 1) problemlərin qəbulu, 2) uğursuzluğun səbəbləri, 3) balansın qurulması [4].

İnsanlarla bağlı nəzəriyyələr fərdlərin şəxsi təcrübəsinə əsasən istiqamət verə bilər və hər kəs bu nəzəriyyələrdən eyni şəkildə faydalanmır.

Ünsiyyət isə məlumat verənlə məlumat alan arasında münasibət əsasında formalaşır. Məlumat alan tərəfin reaksiyası məlumat verənin ötürməsini nə qədər uğurla həyata keçirdiyini göstərir. Ünsiyyət modelləri və prinsipləri aşağıdakı məsələlərin aydınlaşdırılmasına kömək edir:

- Ünsiyyətin zəruriliyi nə ilə bağlıdır?
- Ünsiyyətdə insanlara kömək edən bacarıqlar hansılardır?
- İnsanın istifadə edə biləcəyi mövcud vasitə və metodlar hansılardır?
- İnsanlar öz bacarıqları və vasitələrdən istifadə etməklə necə ünsiyyət qururlar?

Ünsiyyət, eyni zamanda, effektiv planlaşdırma, investisiya, zəhmət, müvəffəqiyyət və bəxt nəticəsində əldə edilən mənfəətə bənzəyir. Hər bir idarəçi üçün səy göstərmək əsas şərtdir, çünki əks halda uğur qazanmaq mümkün deyil. Ünsiyyət müəssisəni bütövlükdə saxlayan hörgü və eyni zamanda fasiləsiz zəifləyən ipdir. O, təşkilati effektivliyə ən böyük təsir göstərən amil olaraq, tez-tez göründüyündən daha çox diqqət və həssaslıq tələb edir. Ünsiyyət fərziyyələrə əsaslanır və buna görə də əhəmiyyəti bəzən gözardı edilir. Ünsiyyətin tamamilə mükəmməl şəkildə qurulması isə mümkün deyil.

XXI əsrin yeni tendensiyaları Sənaye-4-ün cəmiyyətimizə verdiyi yeniliklərlə yanaşı, ünsiyyətin yeni modelini də təqdim etmişdir. Artıq insanlar bir-biri ilə üz-üzə deyil, məsafəli ünsiyyət qurmağa üstünlük verirlər. Məsafəli ünsiyyətin bir neçə modeli tanınmaqdadır:

1. mobil ünsiyyət (mobil telefonla)
2. e-mail vasitəsi ilə
3. robotik-sekretarlarla
4. SMS-lə və ya peycerlə
5. Votsap, ZOOM, fasebook, Tviter , İnstaqram, Tik-tok və s. sosial şəbəkələrlə.

Bu ünsiyyət vasitələri "ikibaşlı" xüsusiyyətə malikir. Belə ki, ünsiyyəti sadələşdirib, asanlaşdırmaqla yanaşı insanları yadlaşdırır və bir-birindən uzaqlaşdırır. Nəticədə ciddi sosial problemlərə yol açır. Gənclər kitab oxumaqdan, alimlərə qulaq asmaqdan uzaqlaşaraq, məlumatları telefondan almağa üstünlük verir. Bu isə kütləvi savadsızlaşmaya yol açır. Gənclər bir-birini telefonla bəyənir, evlənir və nəticədə tez bir zamanda boşanırlar.

Azərbaycanın biznes strukturlarında ikili reallığı Rousseau və Hobbesun baxışları əks etdirir: Russonun təəssüflə qeyd etdiyi muxtariyyətin aşınması və Hobbsun dəstəklədiyi sabitləşdirici, lakin uzaqlaşdırıcı kompromisdir. [10] Bu gərginlik *struktur, qaçılmazlıq, azadlıq və nizam* arasında tarazlıq tələb edən fəlsəfi çağırış kimi sahibkarlıqdaxili yadlaşmanı vurğulayır.

Jan-Jak Russo və Tomas Hobbsun sosial müqavilə nəzəriyyələri Azərbaycanın biznes strukturlarında sahibkardaxili yadlaşdırılma ilə bağlı ziddiyyətli, lakin bir-birini tamamlayan perspektivlər təklif edir və bunu muxtariyyət və sabitlik arasında gərginlik kimi xarakterizə edir. [10] Hər iki filosof fərdlərin kollektiv sistemlərin xeyrinə azadlıqdan necə imtina etdiyini, müasir sahibkarlığı formalaşdıran ierarxik və iqtisadi strukturlarla rezonans doğuran dinamikanı araşdırır.

Jan-Jak Russo "İctimai Müqavilə"də iddia edir ki, həqiqi azadlıq fərdlərin sosial məhdudiyyətlərdən asılı olmayaraq muxtar hərəkət etdiyi təbiət vəziyyətində mövcuddur. Bununla belə, fərdi iradənin "ümumi iradə" ilə uyğunlaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş sosial müqavilənin formalaşdırılması, hakimiyyətin qeyri-bərabər şəkildə möhkəmləndiyi zaman bu azadlığın itirilməsinə səbəb olur. [13]

Con Lokkun "Hökumətin iki traktatı" əsərində qeyd olunduğu kimi, mülkiyyət hüquqları fəlsəfəsi Azərbaycandakı sahibkarlıqdaxili yadlaşdırılmanı, xüsusən də inhisarların və dövlət müdaxiləsinin səbəb olduğu mülkiyyətdən məhrumetmə obyektivini başa düşmək üçün cəlbedici çərçivə təklif edir. Lokk iddia edir ki, insanlar öz əməyinin bəhrələri kimi müəyyən edilən təbii mülkiyyət hüququna malikdirlər, çünki işləməklə onlar şəxsi səylərini sərf edir, mülkiyyət və şəxsiyyət münasibətləri yaradır. Xarici qüvvələr bu əlaqəni kəsdikdə, insanları haqlı olaraq qazandıqlarına nəzarət etməkdən məhrum edərək, yadlaşdırırlar. [8] Azərbaycanın sahibkarlıq mənzərəsində bu mülkiyyətdən məhrumetmə özünü biznes strukturları daxilində muxtariyyətin itirilməsi kimi göstərir, burada inhisarçı strukturlar və hökumət səlahiyyətləri təsisçilərin, işçilərin və maraqlı tərəflərin fəaliyyətinə xələl gətirir, sahibkarlıqdaxili yadlaşdırılmani dərinləşdirir.

Georg Wilhelm Friedrich Hegelin dialektik fəlsəfəsi "Ruhun fenomenologiyası"nda açıqlandığı kimi, Azərbaycanda sahibkarlıq yadlaşdırılmasına dinamik bir perspektiv təqdim edir, onu sadəcə olaraq statik bir vəziyyət kimi deyil, uzlaşma prosesində zəruri mərhələ kimi təsvir edir. [9]. Hegel yadlaşmaya (və ya Entfremdung) şüurun özünü dünyaya xaric etdiyi, özü ilə yaradıcılığı arasında ayrılıq yaratdığı zaman özünə yadlaşma anı kimi baxır. Lakin bu bölgü son nöqtə deyil, inkişafın katalizatorudur: inkar və sintezin dialektik prosesi vasitəsilə özgəninkiləşdirilən elementləri uzlaşdıraraq daha yüksək birliyə nail olunur. [9] Azərbaycanın biznes strukturları kontekstində bu onu deməyə əsas verir ki, istər təsisçilər, istər işçilər, istərsə də investorlar arasında sahibkarlıqdaxili yadlaşdırılma transformasiya mərhələsi kimi xidmət edə bilər, yadlaşdırılmaya qalib gələn və məqsədi bərpa edən yeniliklər vasitəsilə potensial olaraq aradan qaldırıla bilər.

Sahibkarlıq ekosistemlərində yadlaşdırılma, təsisçilər və ya işçilərin orijinal baxışlarından və ya töhfələrindən qopduğu zaman baş verir, Hegel bunu şüurun mənfəətə əsaslanan şirkətlər və ya ierarxik idarəetmə kimi xarici strukturlarda obyektivləşdirməsi kimi görə bilərdi. Məsələn, Azərbaycanda texnoloji startap təsisçisi yaradıcı missiyası olan bir müəssisədə başlaya bilər, ancaq investorun tələbləri diqqəti qısamüddətli qazanclara yönəltdiyi üçün özgələşmiş hiss etmək üçün işçiləri ilkin məqsəddən uzaqlaşdıra bilər. Bu, Hegelin yadlaşdırılma konsepsiyasını subyekt (sahibkar və ya fəhlə) və obyekt (təsərrüfat subyekti) arasında parçalanma kimi əks etdirir, burada əmək özünün ifadəsi deyil, xarici qüvvəyə çevrilir. Lakin Hegelin dialektikası bu yadlaşmanın müvəqqəti olduğunu müdafiə edir. Onun yaratdığı gərginlik – inkar – cavabı doğurur: yenilik. İnvestorların nəzarəti ilə özgəninkiləşdirilən təsisçi, özgəninkiləşdirilən elementləri daha birləşmiş müəssisəyə sintez edərək, kraudfundinq və ya işçi mülkiyyəti kimi yeni modelə keçə bilər. Eynilə,

qərar qəbul etməkdən kənarlaşdırılan işçilər yeni proseslər və ya məhsullar həyata keçirə, agentliyi geri ala və firmanı yaradıcı potensialları ilə uyğunlaşdıra bilərlər. [9]

Sahibkarlıq ekosistemlərində yadlaşma müxtəlif, lakin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə özünü göstərir. Təsisçilər arasında bu, ortaq sahiblər razılaşmadıqda və ya bir tərəf nəzarəti digərinə təhvil verdikdə, çox vaxt maliyyə təzyiqi və ya qeyri-bərabər təcrübə səbəbindən yarana bilər. Məsələn, maliyyələşməni təmin etmək üçün öz kapitalından imtina edən təsisçi, Lokkun şəxsiyyət mənbələri kimi əmək və mülkiyyətə verdiyi vurğunu təkrarlayaraq, yaratdığı müəssisədən qopmuş hiss edə bilər. [8] İşçilər, bu vaxt, onların rolu firmanın uğurunda heç bir töhfə və ya maraq olmadan vəzifələri yerinə yetirməyə endirildiyində sahibkarlıqdaxili yadlaşma yaşayır. Marks bunu mikrokosmosda əməyin əmtəələşməsi ilə müqayisə edə bilərdi. Bu, ilkin əməkdaşlıq vədlərinin biznes miqyası kimi sərt ierarxiyalara yol verə biləcəyi startaplarda xüsusilə doğrudur. İnvestorlar yadlaşdırılmaya də töhfə verə və ya ondan əziyyət çəkə bilərlər: onların mənfəətin maksimumlaşdırılmasına diqqəti təsisçiləri və işçiləri firmanın ilkin missiyasından uzaqlaşdıra bilər, minoritar investorlar isə Hobbesin ötürülən, lakin istismar edilən hüquqlar ideyası ilə səsləşərək, strateji qərarlardan kənarda hiss edə bilərlər.

Bu daxili yadlaşma innovasiya və qarşılıqlı fayda üçün bir məkan kimi sahibkarlıq ekosisteminin potensialını sarsıdır. O, diqqəti xarici bazar rəqabətindən hədəflərin uyğunsuzluğu və ya ədalətsiz mükafat bölgüsü etibar və agentliyə xələl gətirdiyi daxili çatlara çevirir.

Keçid iqtisadiyyatında sahibkarlığın artan, lakin kövrək qüvvə olduğu Azərbaycanda sahibkarlıqdaxili yadlaşma kapitala məhdud çıxış və ya bürokratik əngəllər kimi mövcud problemləri daha da gücləndirə, biznes strukturlarını dəstəkləyən münasibətləri zəiflədə bilər. Bu dinamikanı tədqiq etməklə, bu tədqiqat klassik yadlaşdırılma nəzəriyyələrini müasir sahibkarlıq kontekstinə uyğunlaşdırır və Azərbaycan firmalarında yadlaşdırılmanın diaqnostikası və həlli üçün çərçivə təklif edir.

Tarixi kontekstdə Azərbaycanın iqtisadi təkamülündə yadlaşma Sovetdən əvvəlki və sovet dövrləri və sovetdən sonrakı olaraq, 3 mərhələdə təhlil edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Karl Marks, İqtisadi və Fəlsəfi Əlyazmalar 1844, www.marxists.org/archive/marx/works/1844/manuscripts /
2. Karl Marks Yadlaşma haqqında, www.marxists.org/archive/marx/works/1844/manuscripts /
3. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az
4. Şon Misteyl , Ünsiyyət, 2-ci nəşr, Vilds Yard, The Dean Alresford, Hampşire, SO 24, UK. Management Pocketbooks Ltd. https://pocketbook.az/storage/books/June2022
5. Şumpeter, J. (1942). Kapitalizm, Sosializm və Demokratiya. https://dergipark.org.tr/en/download /article-file/1136372
6. Adam Smitin "Millətlərin sərvəti", 1776, Adam Smith // Internet Speculative Fiction Database (ing.). 1995.
7. A. Smit "Xalqlar sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat" Adam Smith // Internet Speculative Fiction Database (ing.). 1995
8. Con Lokk, Hökumətin iki risaləsi, https://www.gutenberg.org/ebooks/7370
9. Fridrix Hegel, Ruhun Fenomenologiyası, https://www.marxists.org/reference/archive/hegel
10. Thomas Hobbes, Leviathan, https://www.gutenberg.org/ebooks/3207
11. Georg Vilhelm Fridrix Hegel, Ruhun Fenomenologiyası, https://www.marxists.org/reference/archive/hegel/works/ph.
12. Immanuel Kant, Əxlaq metafizikasının əsasları, https://www.earlymodernexts. com/assets/pdfs/kant1785.pdf
13. Jan-Jak Russo (Jean-Jacques Russeau) Sosial Müqavilə, https://www.earlymodernexts.com/assets/pdfs/rousseau1762.pdf

Назанин Герай кызы Абузерли
Степень магистра делового администрирования (MBA), 908 BMV
Электронная почта: nazeninabuzerli@gmail.com

Научный руководитель: Афган Абульфаз оглы Мусаев
PhDr., ст.препод. кафедры «Экономика и экономические отношений» УОЮ
Электронная почта: afqan.hunna@gmail.com
ORCİD- 0009-0001-5780-6182

Анализ теоретических взглядов в области внутриорганизационного отчуждения.

Резюме

Цель исследования. При анализе теоретических взглядов в области внутри предпринимательского отчуждения нашей главной целью является анализ современного состояния внутри предпринимательского отчуждения в Азербайджане через призму философских взглядов.

Методология исследования формируется в основном за счет таких методов, как научная абстракция, анализ, синтез, сравнение и обобщение. Для достижения этой цели методология объединяет философский анализ, экономические данные и примеры. Философский анализ ляжет в основу исследования классических теорий внутриорганизационного отчуждения, обеспечивая концептуальную основу для интерпретации эмпирических результатов.

С точки зрения прикладной значимости опираясь на труды таких мыслителей-теоретиков, как Карл Маркс, Жан-Жак Руссо, Джон Локк, Томас Гоббс, Георг Вильгельм Фридрих Гегель и Иммануил Кант, в данном исследовании предпринята попытка раскрыть теоретические основы внутриорганизационного отчуждения и применить их к современной деловой среде Азербайджана. Эти философы предлагают свои взгляды на эксплуатацию труда: Маркс — на эксплуатацию труда, Руссо — на утрату естественной свободы, Локк — на права собственности, Гоббс — на договорные обязательства, Гегель — на диалектическое отчуждение и моральную автономию, — которые в совокупности обеспечивают прочную основу для понимания многогранной природы отчуждения.

С точки зрения результатов исследования, отчуждение — это отвержение кем-то другим. Отчуждение — означает изъятие права собственности на продукт труда, управления процессом, имущества, государства и государственного управления. Отчуждение само по себе означает состояние разобщенности, дистанции или потери связи между людьми и их работой, сообществами или чувством внутреннего предназначения. Происходящий от латинского слова alienatio -«передача другому», этот термин исторически относится к передаче или отчуждению, которое нарушает органическое единство.

Ключевые слова: утрата естественной свободы, треугольный подход, отчуждение, мертвое наследие, неудача.

Nazanin Geray Abuzerli
Master of Business Administration (MBA),
908 BMV. Baku. Azerbaijan..
E-mail: nazeninabuzerli@gmail.com

Supervisor: Afgan Abulfaz Musayev
PhDr., Senior Lecturer of the Department of
"Economics and Economic Relations" UOYU
E-mail: afqan.hunna@gmail.com
ORCİD- 0009-0001-5780-6182. Baku. Azerbaijan

Analysis of theoretical views in the field of intra-entrepreneurial alienation.

Summary

The purpose of the study. In analyzing theoretical views in the field of intra-entrepreneurial alienation, our main goal is to analyze the current state of intra-entrepreneurial alienation in Azerbaijan through the prism of philosophical views.

The research methodology is formed mainly through such methods as scientific abstraction, analysis, synthesis, comparison and generalization. To achieve this goal, the methodology combines philosophical analysis, economic data and examples. Philosophical analysis will form the basis of the study of classical theories of intra-organizational alienation, providing a conceptual basis for interpreting the empirical results.

In terms of practical significance, drawing on the works of such theoretical thinkers as Karl Marx, Jean-Jacques Rousseau, John Locke, Thomas Hobbes, Georg Wilhelm Friedrich Hegel and Immanuel Kant, this study attempts to uncover the theoretical foundations of intra-organizational alienation and apply them to the contemporary business environment of Azerbaijan. These philosophers offer their views on labor exploitation: Marx on labor exploitation, Rousseau on the loss of natural freedom, Locke on property rights, Hobbes on contractual obligations, Hegel on dialectical alienation and moral autonomy, which together provide a solid foundation for understanding the multifaceted nature of alienation.

In terms of the research findings, alienation is a rejection by someone else. Alienation is the withdrawal of ownership of the product of labor, the control of a process, property, the state, and public administration. Alienation itself refers to a state of disconnection, distance, or loss of connection between people and their work, communities, or sense of inner purpose. Derived from the Latin alienatio (“transfer to another”), the term historically refers to a transfer or alienation that disrupts organic unity.

Key words: loss of natural freedom, triangular approach, alienation, dead heritage, failure.